

ПРАВОВІ ФІКЦІЇ В ЗАКОНОДАВСТВІ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНИЙ АСПЕКТ

LEGAL FICTIONS IN LEGISLATION: THEORETICAL AND APPLIED ASPECT

Яслик В.І., к. філол. н.,
доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Прикарпатський факультет (м. Івано-Франківськ)
Національної академії внутрішніх справ

Гатала І.Ю., капрал поліції, курсант IV курсу
Прикарпатський факультет (м. Івано-Франківськ)
Національної академії внутрішніх справ

У статті досліджено важливе правове явище – правову фікцію як засіб юридичної техніки, який визнає дійсними ті юридичні факти, котрих немає в реальному житті, і навпаки. Звернено увагу на співвідношення поняття правової фікції з іншими засобами юридичної техніки (презумпцією, символом, аналогією, аксіомою). Наведено головні властивості правової фікції: не підлягає оспорюванню; ґрунтується на аналогії; має абстрактний характер; інтелектуальний прийом, який означає, що фікція – це породження людського розуму, зумовлене його ж потребами; має властивість змінюватися відповідно до потреб та умов розвитку суспільства і права; специфічні юридичні моделі дійсності.

З'ясовано, що юридичні фікції широко застосовуються в українському законодавстві, зокрема, вони регулюють суспільні відносини в цивільному, трудовому, сімейному, земельному та кримінальному праві. Фікція допомагає розкрити правову природу таких юридичних явищ, як інститут усиновлення, представництво, юридична особа та інші. Юридичні фікції можуть використовуватися з міркувань гуманності, прикладом чого є норми Сімейного кодексу України щодо всиновлення. Як правило, правові фікції спрямовані на розв'язання питань під час розбіжності юридичного факту з реальністю.

Наведено приклади найчастіше вживаних юридичних фікцій у різних галузях права. Узагальнено низку положень щодо правової природи юридичної фікції, визначення поняття та значення правової фікції в українському законодавстві.

Встановлено, що такі складні конструкції, як юридичні фікції, мають значну вагу для розвитку українського законодавства загалом, виступають як засоби юридичної техніки та допомагають вирішити окремі проблеми, що виникають у суспільних відносинах. Логічною основою походження правової фікції є дедукція, яка в нашому аспекті дослідження означає, що цей нормативний припис є результатом узагальнення, а кожна конкретна ситуація, що вимагає правової кваліфікації, підводиться під ознаки явища, описаного дедуктивним способом.

Ключові слова: правова фікція, юридична техніка, правова презумпція, законодавство.

The article deals with an important legal phenomenon – a legal fiction, as a means of the legal technique that recognizes the validity of those legal facts that do not exist in a real life and vice versa. The attention is paid to the relationship between the concept of the legal fiction and other means of the legal technique (a presumption, a symbol, an analogy, an axiom). The main properties of the legal fiction are the following ones: they are not a subject to a dispute; they are based on analogies; they have an abstract character; an intellectual reception, which means that the fiction is a product of the human mind, due to its own needs; they have the ability to change in accordance with the needs and conditions of the society and law; they are specific legal models of the reality.

It has been found that legal fictions are widely used in the Ukrainian legislation, in particular, they regulate public relations in civil, labour, family, land and criminal law. Fiction helps to reveal the legal nature of such legal phenomena as the institution of the adoption, representation, legal entity and others. Legal fictions can be used for reasons of humanity, as exemplified by the provisions of the Family Code of Ukraine on adoption. As a rule, legal fictions are aimed at resolving issues when the legal fact differs from the reality.

There are examples of the most frequently used legal fictions in various branches of law in the article. A number of provisions on the legal nature of the legal fiction, the definitions of the concept and meaning of the legal fiction in the Ukrainian law have been summarized.

It has been established that such complex constructions as legal fictions have a significant weight for the development of the Ukrainian legislation as a whole, act as a means of the legal technique and help to solve certain problems that arise in public relations. The logical basis of the origin of the legal fiction is a deduction, which in the aspect of our study means that this normative prescription is the result of the generalization, and each specific situation that requires legal qualification is subsumed under the signs of the phenomenon described in a deductive way.

Key words: legal fiction, legal technique, legal presumption, legislation.

Правові фікції, що виникли ще в часи римського права, наявні в українському законодавстві, зокрема як засіб юридичної техніки. Зацікавленість цією проблемою серед українських та закордонних теоретиків права зумовлена, вочевидь, відсутністю комплексного аналізу правових фікцій, недостатністю вивчення прикладів фікцій та їхньої семантики й ролі в трактуванні норм права і юридичних текстів.

Вивчення закономірностей зв'язків правових фікцій із правовою дійсністю дасть змогу визначити конкретні шляхи для вдосконалення процесів правотворчості та правозастосування у праві, що зумовлює актуальність нашого дослідження. Безперечно, задекларованій проблематиці вже було присвячено чимало розвідок, наприклад, вагомий внесок у дослідження такого феномена, як правова фікція, зробили І. Шутак, О. Величко, О. Явор, О. Ульянівська, Д. Мейер, Г. Дормідонтов, Г. Мен, К. Бюлов, В. Горшенюв, В. Баранов, А. Черданцев, З. Черніловський, І. Зайцев, Л. Воеводін та інші.

Мета статті – вивчити юридичні фікції та особливості їх застосування в українському законодавстві. Для цього

нам необхідно визначити поняття «юридична фікція», виявити її правову природу, з'ясувати її співвідношення з іншими юридичними засобами, а також виявити та проаналізувати деякі фікції в українському законодавстві;

Загалом поняття фікції виражає несумісність між дійсністю та реальністю. Так, Академічний тлумачний словник української мови пропонує три значення лексеми «фікція»: 1) те, що не відповідає дійсності, не існує або видаване з певною метою за дійсне; вигадка; 2) обман, підробка; 3) вигадане положення, вигадана сукупність думок, положень, що видається з певною метою за дійсне [1]. З погляду юриспруденції дефініцію поняття «фікція» можна сформулювати так: це сформульовані в законодавстві положення про неіснуючі факти, які визнаються такими, що існують, а тому такими, що зумовлюють певні юридичні наслідки.

І. Шутак вказує на те, що правова фікція як прийом (засіб) юридичної техніки становить специфічні правові положення, за допомогою яких конструється неіснуюча умовна правова реальність. Ці явища не тільки існують, з юридичного погляду, але і є необхідними елементами

механізму правового регулювання. Юридична фікція – це плід юридичного мислення, штучне явище, яке в реальності не існує, але існує юридично [2, с. 123].

Г. Мейн визначив фікцію як припущення, яке приховує або змушує приховувати той факт, що норма закону була змінена. Її вигляд залишається незмінним, тимчасом як її діяльність була модифікована. Англійські суди застосовували фікції з метою розширення своєї юрисдикції, обходу громіздких процедур та сприяння забезпеченню засобів правового захисту, які інакше були б недоступні [3, с. 202]. Логічною основою походження правової фікції є дедукція, яка в нашому випадку означає, що цей нормативний припис є результатом узагальнення, а кожна конкретна ситуація, що вимагає правової кваліфікації, підводиться під ознаки явища, описаного дедуктивним способом.

Розглядаючи правову фікцію як засіб юридичної техніки, варто відрізнити її від суміжних понять, зокрема «правового символу», «презупції», «аксіоми», «аналогії» та ін. Якщо порівнювати правову фікцію з правовим символом, то в їхній основі – процес ідеалізації, проте якщо символ відображає суть ідеалізованого об'єкта, то фікція не має смислового навантаження, а лише допускає можливість певного факту. Символ слугує для віддзеркалення певної інформації і є досить умовним, його часто використовують для конкретизації певного факту з міркувань економії. Правові фікції, як і юридичні символи, створені для регулювання суспільних відносин, проте, на відміну від символів, фікція застосовується в разі невизначеності таких відносин.

Якщо брати правову фікцію у співвідношенні з юридичною презумпцією, то їх варто розділяти за ступенем вірогідності і за можливістю оспоруваності. Так, якщо презумпція вважається даністю і додаткового доказування не потребує, то фікцію необхідно підтверджувати і закріплювати в тих чи інших нормативно-правових актах. Ще однією відмінністю є концентрація юридичних засобів, адже презумпції частіше трапляються в процесуальному праві, тоді як фікції – переважно в матеріальному. Е. Моглен вважає, що фікції, які виникають шляхом ствердження, іноді згодом дозрівають до презумпції, оскільки учасники судових процесів за допомогою фікції чинять тиск на сумнівне твердження, яке потім переростає в презумпцію [4].

Правові фікції тісно пов'язані з правовими аксіомами, оскільки вони є неспростовними та незаперечними. Підставою неспростовності аксіом служить цінність їхніх положень, тоді як підставою неспростовності фікцій є їхня умовність. Аксіоми у праві є концентрацією багатовікового правового досвіду, своєрідними стовпами, на які спираються юридична наука і практика. Це основні посилання юриспруденції, що виражають її правові цінності, які відрізняються стійкістю і довговічністю. Правові фікції, на відміну від аксіом, є допоміжними інструментами, які сприяють більш ефективному викладенню нормативного матеріалу, що відповідає вимогам практики [5, с. 12].

У сучасній науковій літературі допускається також ототожнення таких понять, як правова фікція та правова аналогія. Проте вважаємо, що такий підхід є не зовсім правильним, оскільки правова аналогія в праві необхідна для уникнення прогалів у законодавстві і вона має тимчасовий характер, натомість правова фікція за своєю природою є явищем постійним. Аналогія заснована на тісній фактичній схожості реальних обставин, які зазвичай належать до одного класу, тимчасом як правова фікція завжди від початку ґрунтується на хибному уподібненні.

О. Величко вказує на те, що юридичні фікції можна поділити на фікції-аксіоми та фікції-презупції (за цим критерієм їх можна поділити також на оспорувані й неоспорювані). Фікції-аксіоми є безумовними твердженнями чи припущеннями, які не можуть бути спростовані судом. Вони встановлюються нормами права і, відповідно, захищаються державою. До фікцій-презупцій належать

фікції, які можуть бути оскаржені в суді. Такі юридичні фікції встановлюються як нормами права (інститут визнання особи безвісти зниклою чи померлою), так і сторонами в угодах, і мають значення та обов'язковий характер тільки для сторін цієї угоди [2, с. 222].

Як бачимо, для правової фікції характерна невідповідність між реальністю та теоретичним розумінням правового явища. Співвіднівши поняття фікції із суміжними категоріями, для визначення особливостей застосування юридичних фікцій з'ясуємо основні їхні властивості: не підлягають оспоруванню; ґрунтуються на аналогії (юридичними фікціями є також найбільш імовірні статистичні випадки, типові обставини чи умови, які приймаються за дійсність без урахування винятків); мають абстрактний характер (фікції створюють абстрактний, ідеальний випадок і, відповідно, однаково регулюють відносини одного типу, які визначені в гіпотезі); інтелектуальний прийом (спосіб), який означає, що фікція – це породження людського розуму, зумовлене його ж потребами; мають властивість змінюватись відповідно до потреб та умов розвитку суспільства і права (еластичні); специфічні юридичні моделі дійсності (у фікціях є чіткий порядок, незалежний від зовнішніх факторів) [2, с. 221].

Найбільш відомими правовими фікціями в системі права є: інститут усиновлення; визнання громадянина безвісти відсутнім, померлим; визначення частки в спільному майні подружжя; представництво і довіреність; рухомі й нерухомі речі; гроші; правова природа юридичної особи; позовна давність та поновлення строків позовної давності тощо.

Правові фікції є неабияк актуальними для сімейного права, що пов'язане із задоволенням потреб цих правовідносин. Наприклад, Сімейний кодекс України декларує, що всиновлення є прийняттям всиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду. Метою цього явища є забезпечення стабільних та гармонійних умов для життя дитини. Наслідками всиновлення є припинення особистих та майнових прав і обов'язків між батьками та особою, яка усиновлена, а також між нею та іншими її родичами за походженням та виникнення взаємних особистих немайнових та майнових прав і обов'язків між особою, яка усиновлена (а надалі – між її дітьми, внуками), та всиновлювачем і його родичами за походженням [6]. Саме в цьому полягає сутність юридичної фікції: коли в момент усиновлення генетично нерідні всиновлювач та усиновлений прирівнюються до рідних та наділяються правами батьків та дітей, а за дотримання таємниці усиновлення вони вважаються ідентичними рідним для невизначеного кола осіб. Ще однією особливістю є те, що особа, яка подала заяву про всиновлення, може виявити бажання бути записаною в Книзі реєстрації народжень матір'ю, батьком дитини або повнолітньої особи та може виявити бажання змінити відомості про місце народження та дату народження дитини, що теж буде прирівнюватися до правової фікції, оскільки дані не будуть збігатися з істинними фактами.

Правові фікції сімейного права не обмежуються лише інститутом усиновлення. Варто звернути увагу на таке явище, як визнання шлюбу недійсним. Законодавство України визначає випадки, коли шлюб визначається недійсним, але особливим є час, з якого шлюб визнається недійсним. Відповідно до ст. 44 Сімейного кодексу України, шлюб є недійсним від дня його державної реєстрації. У цьому разі маємо справу з правовою фікцією, оскільки в цілях правового регулювання факт, що відбувся в реальному житті (факт реєстрації та існування протягом певного періоду шлюбних відносин), юридично прирівнюється до такого, що не існував. Юридичним фактом у цьому разі виступатимуть ті життєві обставини, з якими закон пов'язує недійсність шлюбу [7, с. 210].

Інститут визнання особи безвісно відсутньою та померлою. Ця фікція передбачає, що з настанням певної умовної

дати особу можна вважати такою, що безвісти відсутня, проте цей факт може виявитися нереальним у житті. Схожою є норма, що передбачає визнання особи померлою, відповідно до якої фізична особа може бути оголошена судом померлою, якщо в місці її постійного проживання немає відомостей про місце її перебування протягом трьох років [8]. Цей юридичний факт не завжди відповідає дійсності, а тому вважається правовою фікцією, але варто зазначити, що умова про смерть людини може бути спростована в суді.

Поняття про рухоме та нерухоме майно також вважається правовою фікцією, особливо факт, що режим нерухомої речі може бути поширений законом на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, а також інші речі, права на які підлягають державній реєстрації [8]. Як у римському праві раби вважались нерухомістю, так в українському законодавстві засоби транспорту прирівняні до нерухомості, що не відповідає дійсності в реальному житті, адже ні раби, ні засоби транспорту не є невіддільними від земельної ділянки, за класичним визначенням нерухомих речей [9, с. 223].

Правові фікції широко застосовуються і в трудовому праві. Прикладом такого явища є ст. 151 Кодексу законів про працю «Зняття дисциплінарного стягнення», відповідно до якої, якщо протягом року з дня накладення дисциплінарного стягнення працівника не буде піддано новому дисциплінарному стягненню, то він вважається таким, що не мав дисциплінарного стягнення [10]. Таке положення в разі спливу часу та відсутності нового стягнення визнає факт, що відбувся в реальному житті, неіснуючим. Ця правова фікція реабілітує порушника трудової дисципліни та повертає сторони до моменту накладення стягнення.

Законодавець застосовує правові фікції для правового регулювання строків у трудовому праві. Так, правовою фікцією є приписи ст. 39-1 Кодексу законів про працю України, відповідно до якої, якщо після закінчення строку трудового договору (п. 2 і п. 3 ст. 23) трудові відносини фактично тривають і жодна зі сторін не вимагає їх припинення, дія цього договору вважається продовженою на невизначений строк (ч. 1 ст. 39-1 КЗпП України). Строк трудового договору є істотною умовою та має бути обговорений сторонами такого договору (ч. 1 ст. 39-1 КЗпП України). Трудові договори, що були переукладені один чи кілька разів, за винятком випадків, передбачених ч. 2 ст. 23, вважаються такими, що укладені на невизначений строк (ч. 2 ст. 39-1) [10].

Фіктивно також буде вважати трудовий колектив суб'єктом трудових відносин, оскільки йому не властиві всі елементи правового статусу суб'єкта, а саме: трудова правосуб'єктність; основні трудові права і обов'язки; юридичні гарантії прав і обов'язків; відповідальність за порушення трудових обов'язків. Трудовий колектив як суб'єкт трудового права може діяти на рівні підприємства загалом чи на рівні його структурних підрозділів – цехів, відділів, виробництв. Варто зазначити, що трудовий колектив наділений певними правами та обов'язками і може здійснювати свої повноваження в межах організаційно-управлінської діяльності. Однак такий правовий статус є неоднозначним, оскільки трудовий колектив не може нести юридичну відповідальність за порушення трудових обов'язків. Проблемою в правосуб'єктності трудового колективу є також право власності, адже принципові питання щодо управління підприємством може вирішувати тільки власник, якому належить це підприємство, або ж його представник.

Інститут представництва теж можна вважати правовою фікцією. Відповідно до процесуального законодавства, представник – це особа, яка здійснює процесуальні дії від імені та в інтересах іншої особи. У процесі представництва діє один суб'єкт права, але вважається, що в його особі діє інший, тобто той, чий інтереси представляються. Таким чином воля, виражена одним, визнається

волею іншого. Так, юридична особа як юридична фікція завжди реалізує свої права через представників. Ними є керівники, інші особи, які вказані в засновницьких чи установчих документах або яким видані в установленому порядку довіреності. Отже, існування представництва як юридичної фікції є виправданим, оскільки під діями однієї особи (представника) розуміються дії іншої (того, кого представляють).

У правовому регулюванні земельних відносин в Україні також існують правові фікції. Для прикладу: стаття Конституції України передбачає, що матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є земля, природні ресурси та інші речі, що перебувають у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад, проте ст. 14 Конституції також вказує на те, що право власності на землю набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону. Це свідчить про те, що в Конституції існують неспростовні фікції права власності на землю.

Відповідно до ст. 84 Земельного кодексу України, в державній власності перебувають усі землі України, крім земель комунальної та приватної власності. Аналіз юридичної природи вказаної норми свідчить, що в Земельному кодексі України закріплена неспростовна презумпція права державної власності на землю. У науковій літературі неодноразово зверталась увага на те, що норма щодо пріоритету права державної власності суперечить ст. 13 Конституції України, яка визначає всю землю власністю українського народу, а не держави, та має імперативний характер [11, с. 16]. Крім цього, як уже було зазначено, відповідно до ст. 14 Конституції України, держава набуває права власності виключно відповідно до законодавства.

Правова фікція знайшла своє відображення в кримінальному праві та застосовується для зняття судимості. Фікція в погашенні і знятті судимості означає, що факт засудження особи, що був у минулому, за скоєний нею злочин втратив юридичне значення і не може більше тягнути несприятливі наслідки, встановлені нормами права для осіб, що мають судимість. Проте цей факт, як і будь-який інший, не піддається ані погашенню, ані зняттю. Ту ж функцію виконує фікція щодо ознаки неодноразовості, яка в кримінально-правовому сенсі є відсутньою, якщо: 1) термін давності стосовно першого злочину закінчився; 2) знято або погашено судимість; 3) законом усунуто каральність діяння, яке особа вчинила в минулому; 4) за вчиненого раніше злочин особу було звільнено від кримінальної відповідальності або від покарання згідно з нереабілітаційними підставами.

Як бачимо, правові фікції мають вагомe значення для українського законодавства, адже в сучасних умовах законодавець часто не встигає створити правове регулювання нового правового явища і в цей момент створюється правова фікція. Л. Саркісян вважає, що значення юридичних фікцій полягає в тому, що за їхньою допомогою можна виявити як суперечності, так і невідповідності між суспільними відносинами і правом. Володіючи певною (хоча і порівняною) стабільністю і консерватизмом у національному соціокультурному середовищі, право відстає від країн, що розвиваються. Безперервний розвиток суспільних відносин, отже, і особливості процесу їх нормативного регулювання, призвів до того, що право неповною мірою може відображати відносини в соціумі [12, с. 42].

Таким чином, юридичні фікції допомагають врегулювати суспільні відносини, вносять стійкість та стабільність у законодавство. Фікції спрощують вирішення питань, за яких фактичні дані не завжди відповідають дійсності. Вони можуть визначити нереальне явище реальним, чим допоможуть закріпити такі відносини в законодавстві та досягти правового регулювання.

Завдяки юридичним фікціям у законодавстві компенсується невизначеність та вирішується конфлікт між соціальними поняттями і розумінням їх на законодавчому рівні. Так,

юридична фікція може мати гуманістичний зміст, наприклад, у нормах про усиновлення, в яких задля турботи дитячих інтересів законодавець вдається до юридичної фікції.

ЛІТЕРАТУРА

1. Словник української мови: в 11 т. Київ : Наукова думка, 1970–1980. URL: <http://sum.in.ua/> (дата звернення: 13.11.2021).
2. Шутак І.Д. Юридична техніка : курс лекцій. Івано-Франківськ : Лабораторія академічних досліджень правового регулювання та юридичної техніки. Дрогобич : Коло, 2015. 228 с.
3. Raymond Wacks Understanding Jurisprudence: An Introduction to Legal Theory. February 2, 2012. Oxford University Press. p. 202.
4. Moglen Eben Legal Fictions and Common Law Legal Theory – Some Historical Reflections. Originally prepared for publication Tel-Aviv University Studies in Law. August 14, 1989. Columbia University. URL: <http://moglen.law.columbia.edu/publications/fict.html> (дата звернення: 15.11.2021).
5. Ульяновська О. Фікції в правовій системі України : автореф. дис. ... к. ю. н. : 12.00.01. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2009. 19 с.
6. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 р. № 2947-III. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2002. № 21-22. Ст. 135.
7. Явор О.А. Роль юридичних фікцій у регулюванні сімейних правовідносин. *Актуальні проблеми приватного права* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Харків, 2015. С. 209–213.
8. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 2003. № 40-44. Ст. 356.
9. Величко О. Юридичні фікції в цивільному праві. *Наукові записки*. 2003. Том 22. Частина II. 359 с.
10. Кодекс законів про працю України : Закон України від 10.12.1971 р. № 322-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 23.11.2021).
11. Носік В.В. Особливості набуття державою права власності на землю. *Земельне право України*. 2006. № 3. С. 3–11.
12. Саркісян Л.Р. Юридические фикции: логико-доктринальный анализ : дис. ... к.ю.н. Москва, 2018. 226 с.
13. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР). 1996. № 30.